

MUĞAMLARIN İFASINDA QƏZƏL SEÇİMİ

Məmmədova Zümrüd Əli qızı

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21919042>

Musiqinin insanlarda lirik psixoloji təsir yaratması prosesi əsrlər boyu bir çox mütəfəkkirlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Onlar hesab edirdilər ki, musiqi ifaçının mənəvi aləminin təzahür forması olmaqla yanaşı insanlara təkcə emosional deyil, əxlaqi-intellektual sahədə də təsir edə bilər. Əsl musiqi insanda nəcib ali hisslər oyadır. Onu ruhi vəziyyətinin balansının pozulmasından, depressiya, stress, affekt kimi psixi halların təsirindən qoruya bilər. Orta əsr mütəfəkkiri filosof və loğman kimi tanınan İbn Sina öz əsərlərində təbiət hallarının insana təsirindən yaranan xəstəliklərin müayinəsi üçün günümüzdə də öz aktuallığını itirməyən müalicə metodlarının yaratmışdır. Onun əsərlərində musiqinin insan müalicəsində təsiri ilə bağlı fikirlərə rast gəlmək olar. Onun bu fikirlərini sistem şəklinə salan XIX əsr musiqişünas, mədəniyyət xadimi Mir Möhsüm Nəvvab "Vüzuhül-ərqam" əsərində göstərir ki, əgər xəstəliyin səbəbi istidirsə kədərli və hüznü həzin ifa, soyuqdəymə nəticəsində yaranan xəstəliklərdə isə şən və ürəkaçan musiqi ifa etmək lazımdır. [2, s.3]

İnsan şüurlu varlıq olduğu üçün onun gözəlliyə, mükəmməliyə qarşı böyük marağı var. Mükəmməllikdə isə harmoniya və ahəng var. İnsanın hiss orqanları ona həzz verən obyektləri seçib onlara yönəlir. Məsələn, göz gözəlliyin vurğunu olub gözəbə baxmağdan doymur. Orta əsr müsəlman alimi Əl-Qəzalinin qeyd etdiyi kimi, qulaq da ürəyəyatan harmonik havaları dinləməkdən həzz alır. Musiqinin insanlara təsir etməsində xüsusi rol oynayan ona seçilən söz mətnidir desək yanlışdır.

Təsədüfi deyil ki, dərin məzmunla malik gözəl şeir oxuduqda, yaxud səslənirdikdə misralar insana melodiya kimi təsir edir, qulağında melodiya kimi səslənir. Hətta, səssiz öz ürəyində mütaliə zamanı göz önünə hər hansı musiqi alətində ifa gələ bilər. Eyni zamanda keyfiyyətli musiqi səslənəndə insana elə gəlir ki, o, bizimlə danışır. Diqqətlə dinlədikdə ayrı-ayrı alətlərin sanki ayrı-ayrı fikirləri ifadə etdiyinə dialoqunun şahidi olur.

Sözün qüdrəti danılmazdır. Dünya belə Allahın ol sözündən yaranıb. Bu söz o qədər incə ruhlu ahənglə səslənibki onu ən yüksək harmonik qaydaları özündə əks etdirən musiqi əsəri də hesab etmək olar. Şərq ədəbi-fəlsəfi fikrində sözə münasibət birmənalı olaraq yüksəkdir. Hətta sözün yazılı forması olan hərflərə belə, mistik məna yükləyib onları ilahiləşdirənlər olub. Allah bizə öz varlığını sözlə göndərdiyi müqəddəs kitablarda peyğəmbərlərin nitqi ilə çatdırıb. Buna görə söz müqəddəsdir.

Musiqi də söz kimidir. O da insan hisslərini ifadə edir. Ən kədərli anında təsəninlik verir, onu maddi aləmdən uzaqlaşdırıb mənəvi aləmə apara bilər. Xüsusən də bu özünü insanın çıxılmaz vəziyyətdə olduğu anlarda eksterimal situasiyalarda daha çox göstərir. Mühüm bir xəbəri gözləyəndə, çətin bir işin öhdəsindən gələndə insana ruh verən musiqi olur. Beləliklə, musiqi insan ruhuna xitab edən mənəvi fəaliyyətin məhsulu olub onu yaradanla qovuşdura biləcək üsuldur desək yanlışdır. Təsədüfi deyil ki, istər təkallahlılıq, istərsə də çoxallahlı dinlərdə mərasimlərin, ritualların yerinə yetirilməsində musiqiyə müraciət olunmuşdur. Şaman musiqi alətləri, zərdüştiminnələri, kilsə ayin musiqisi, sufi rəqsləri söylədiklərimizə misaldır.

Bədii təsvir vasitəsi insan duyğularının ifadəçisi kimi qəbul etdiyimiz söz və musiqi insanın arzu və istəklərini ifadə edərək, keçmiş və gələcək haqqında fikirlərini birləşdirə bilər. İnsan təxəyyülü vasitəsilə istər həbsxanada, istər ölüm düşərgəsində, hər hansı ağır vəziyyətdə

olursa-olsun sevdiyi musiqi parçasını zümzümə edərək, yaxud ürəyində oxuyaraq həm fiziki ağrısını azaltmış, həm də mənəvi böhrandan çıxmış olur.

Azərbaycanlıların həyatında musiqiyə çox böyük yer ayrılır. Nəinki körpə uşaqların əzizlənilib oxşaması, hətta təsərrüfatda, heyvandarlıqda sayacı sözlər, holavarlar kimi mətnlərin xüsusi avazla söylənməsi, Azərbaycanın bir sıra bölgələrinə xas olan yas mərasimlərində qəbir üzərində adi insanlar tərəfindən mərhuma aid olan hadisələri söz və xüsusi avazla dilə gətirilməsi, ağıların oxunulması insanın ən sevinci və ən kədərli anlarını söz və musiqinin vəhdəti ilə ifadə etməsinin təcəssümüdür desək yanılmırıq. Bu cür mərasim nəğmələrinin poetik mətnini bayatılar təşkil edir. Bu da təsadüfi deyil. Bayatılar müəllifi bəlli olmayan ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən müxtəlif vəziyyətlərdə qoşulan şeir parçalarıdır. Təsadüfi deyil ki, səsi olanın olmayanında qürbətdə bayatı deməyi gəlir.

Məlumdur ki, vokal-instrumental muğam ifaçılığı sənəti poeziya ilə sıx bağlı olub paralel şəkildə inkişaf etmişdir. Bədii ədəbiyyatın, şeirin xüsusilə əruz vəznində yazılan qəzəllərin musiqinin ahənginə uyğun olaraq seçilib ifa olunması nəticəsində şifahi ənənəli professional musiqi janrı olan muğam kütlə tərəfindən tanınmağa başlayır. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycanın görkəmli ədəbiyyatşünas alimi ərüzün tanınmış tədqiqatçısı Əkrəm Cəfər yazırdı: “VII əsrdə ərəblər tarixi səhnədə islamıyyət şüarı altında hərəkət etdikləri vaxtdan onların poeziyası güclü inkişaf yolu keçmiş, dastançılar və xanəndələr vasitəsilə şifahi olaraq yayılmışdır”. [3]

Əruz vəzni təkcə ərəb ədəbiyyatı ilə məhdudlaşmayıb, tez bir zamanda qədim fars şeirinin əsas vəzni olan hecanı əvəz etmiş olur, XIX əsrə qədər farsdilli ədəbiyyatın əsas vəznələrindən birinə çevrilir.

Muğamlarda istifadə olunan poetik mətn seçimi, xüsusən qəzəllərin seçmiş şöbələrə uyğun olaraq səslənməsi istifadə olunan sözlərin mənasını ifadə etdiyi fikrin xanəndə üçün gizli qalmaması, ayrı-ayrı sözlərin tələffüzündə nöqsanlara yol verilməməsi məsələsi tədqiqi xüsusi diqqət tələb edir. İstər orta ixtisas musiqi məktəblərində. İstər kollec, konservatoriya və İncəsənət universitetində tədrisin nisbətən zəif hissəsi məhz yuxarıda önə sürdüyümüz məsələlərlə bağlıdır. Bu məsələlərdən meydana çıxan xoşagəlməz vəziyyət uzun illər xalq musiqiçilərinin imicinin formalaşmasına mənfi təsir göstərmişdir. Problemin aradan qaldırılması yollarını axarib-tapmaq üçün onu bir neçə hissəyə ayırmaq:

1.Xüsusi qabiliyyətə malik olan gənclərin digər fənləri, xüsusən onlara lazım olan humanitar fənlərin öyrənilməsinə az diqqət yetirilməsində meydana çıxan çətinliklər. Adətən yaxşı səsə malik olan şagird müəllimləri, ailəsi tərəfindən xüsusi rəğbətə malik olur, kiçik yaşlarından onu bir sıra tədbirlərdə iştirakı, ətrafının sevimlisinə çevrilməsi məktəbdə onun üçün yaşıl işıq rolunu oynayır. Musiqidən başqa digər dərslərə aşağı münasibət formalaşır. İstedadını nəzərə alaraq, onun ədəbiyyat, azərbaycan dili fənnindən layiq olmadığı yaxşı qiymətlərin yazılması, sinifdən-sinfə keçməsi bu şəkildə kollecə imtahan verib daxil olması ənənə halını alır. Hətta ali məktəblərə qəbul zamanı test imtahanlarından lazım olan minimal balı toplaya bilməyən abituriyentlərə xüsusi kömək göstərərək onların tələbə olmasına yardım edilən zaman bunu o gənc istedadın yaradıcılığına nə qədər mənfi təsir göstərdiyini təxmin edə bilmirlər. Hamımıza məlumdur ki, 21 yaşlı bir xanəndəyə poeziya ilə bağlı lazım olan bilikləri bir dəfəyə əldə edə bilməz. O, buna məktəb yaşlarından Elm və Təhsil Nazirliyi tərəfindən qəbul olunmuş proqramlara uyğun dərsləri mənimsəyərək hazır olmalı idi. Hər hansı bir ifaçı ifa etdiyi muğama uyğun qəzəl seçimi məsələsində müəyyən sərbəstliyə malikdir. Sadəcə ondan musiqinin ahənginə uyğun olan əruzda yazılmış qəzəli uyğunlaşdırıb ifa etmək tələb olunur.

Təəssüf doğuran haldır ki, muğamlarımızı çoxsaylı lent yazılarında, televiziya, radio və konsertlərdə canlı ifa olunan musiqi nömrələrində adətən ayrı-ayrı ifaçıları tərəfindən eyni qəzəlin ifası faktı ilə rastlaşmış oluruq. Muğamların tədrisi prosesində M.Füzuli, Ə.Vahid qəzəlləri üstünlük təşkil edir. Nəsimi, Nizami, Xətai. S.Ə.Şirvani, Natəvan, Nəbatinin yaradıcılığına aid bir neçə qəzəl ifa olunur. Gənc xanəndələr tədris zamanı ifa etdikləri qəzəli sonrakı yaradıcılıq fəaliyyəti dövründə demək olar ki, təkrarlayaraq lentə yazdırıb tamaşaçıya çatdırırlar. Xanəndələr arasında oxunmayan yeni orijinal qəzəllərin musiqiylə vəhdətini yaradıb musiqiçiyə çatdıran ifaçılar azlıq təşkil edir. Bunun əsas səbəbi yuxarıda diqqətinizə çatdırdığımız ədəbiyyat fənninin tədrisində nəzərə çarpılan boşluqların yaratdıqları fəsadlardır. Əgər şagird Azərbaycan ədəbiyyatında Qövsi Təbrizi, Bahar Şirvani, Kazım Ağa Salik, Heyran xanım, Mirzə Şəfi Vazeh, Fatma xanım Kəminə, Mirzə Məhəmməd Tağı Qumri, Molla Ağa Hacı Tağı oğlu Bihud, Şahnigar Rəncur və digər qəzəl ustalarını tanımış olsa onların yaradıcılıqları ilə maraqlanmış olardı. Eyni zamanda XIX-XX əsrdə yaşayıb yaratmış el xanəndələrinin təkcə əldə olan bir iki lent yazısını dinləməklə kifayətlənməyib onlar haqqında Ə.Bədəlbəyli, Bülbül, F.Şuşinski, R.Hüseynov, S.Qəniyev, S.Veysova olan bədii şəkildə qələmə alınmış oxuyub anlamaqda heç bir çətinlik çəkməyəcəyi kitabları, eyni zamanda H.Əliyev Fondu tərəfindən Azərbaycan musiqisində iz qoyan Mansurovlar sülaləsinə aid olan "Xatirələr"i mütləq etmiş olsaydı orada öznə ustad bildiyi klassik xanəndələri muğama uyğun olaraq seçdiyi bəzi qəzəllərə və onların müəllifləri ilə tanış olmuş olardı. Nəticədə bu ona qəzəl axtarışında yardımçı olar, yaradıcılığının poetik mətn hissəsini zənginləşdirməsinə yardım alardı. Şablon şəkildə verilmiş bir-iki qəzəli əzbərləməkdən başqa heç bir ədəbi şeir nümunələrinin axtarış tapılmasına maraq göstərməyən gənc ifaçının yaradıcılıq fəaliyyəti söz baxımından çox kasıb olur.

Hətta təəssüf doğuran hal odur ki, kütləvi şəkildə qəzəlləri ifa olunan Füzuli və Vahid yaradıcılığı belə bir çox ifaçılar üçün qaranlıqdır. Məsələn Füzulinin sufi-təsəffüv poeziyası ilə bağlı məsələlərin qəzəli məzmununun ifaçı tərəfindən dərk olunmasında deyil, bu özü çox böyük problem olub söz və musiqinin vəhdətinin yaranmasına mənfi təsir göstərir. Lakin daha betər vəziyyət ondan ibarətdir ki, musiqi təhsili görən gənc xanəndələrin çoxu adı çəkilən müəlliflərin ən uzağı 10-12 qəzəlini əzbər bilir. Beləliklə, birinci məsələ ilə bağlı fikirlərimizi ümumiləşdirsək xanəndələrin Şərq ədəbiyyatından bixəbər olması, Azərbaycan ədəbiyyatı klassik poeziyanı zəif bilməsi onların yaradıcılığının formalaşmasında əngəl törədir. Bu məsələnin həlli yolunda bir sıra addımlar atılsa da, təəssüf ki, hələdə öz həllini tam şəkildə tapa bilməmişdir. Bu addımlara misal olaraq, Azərbaycan Milli Konservatoriyasının tədris planında Azərbaycan ədəbiyyatı, Ədəbiyyat nəzəriyyəsi, Əruz adlı dərslərin xanəndələrə tədris olunmasıdır. Lakin, etiraf edək ki, bir semestr boyunca itirilmiş 10-12 ilin boşluğunu doldurmaq mümkün deyil.

2.İfaçıların biliklərinin azlığı, söz seçimində çətinlik çəkərək eyni mətndən istifadə edərək ifa nümayiş etdirmələri, xüsusən də, zərbi-muğamların ifasında özünü açıq şəkildə göstərir. Zərbi-muğamların oxunma texnikası bir qədər fərqlidir. Onların vokal partiyasında reçetativ-deklomasiya üstünlük təşkil edir. Muğam sənətinin improvizasiyasıyla əlaqədar olaraq melo-poetik əlavələrdən istifadə üstünlük təşkil edir. Zərbli-muğamların əsasını reçetativ prinsipi ilə kontilena ifa tərzinin sintezi təşkil edir. İstifadə olunan çağırış intonasiyaları sözlər arasında əlaqələndirici rolunu oynayır. Bu nidalara ey, ay, ha, da və başqalarını aid etmək olar. Sözlərin

məna yükünü zənginləşdirən nidalar musiqinin sözün davamı olub, sözün musiqisəsləri vasitəsilə uzadılması kimi qəbul edildiyindən əlavələr sayılmaz.

Məsələn, Heyratı zərbi-muğamı Rast məqamına əsaslanan Mahur-Hindi muğamı kökündə ifa olunan nikbin cəngavər əhval-ruhiyyəli bir muğamdır. Musiqişünaslar onu qəhrəmanlıq təntənə ifadə edən musiqi parçası olduğunu göstərir. Sözün hərfi mənası Herat şəhərinin adı ilə bağlıdır. Teymurilərin zamanında hətta paytaxt olan Herat Şərqi ən gözəl şəhərlərindən biridir. Bu şəhərin Qaraqoyunlu Cahan şah tərəfindən fəthi Qaraqoyunluların Teymurilərdən asılılığının sonu kimi tarixə dair ədəbiyyatlar qeyd olunur. Bu zərb-muğamın ifa olunmasında istifadə olunan Nizami və Vahid qəzəllərinə diqqət yetirsək görürük ki, hər üç qəzəl sevgiliyə ithaf olunan lirik şeirlərdir. Məlumat üçün qeyd edək ki, "youtube", yaxud ayrı-ayrı xanəndələrin CD-lərinə qulaq asmaq fikrinə düşsən N.Gəncəvinin "Gözüm aydın gözümə surəti canan görünür", "Ay üzlü Nigarım kimə mehman olacaqsan", Ə.Vahidin "Sən zülfünü aç tök üzünə şənəsi məndən" qəzəllərinin səsləndiyinin şahidi olarıq. Mənsuriyyə zərbi-muğamında vəziyyət daha da bərbaddır. Bu zərbi-muğamın qəhrəmanlıq, mübarizlik simvolu kimi təqdim edən musiqişünas araşdırmaları öz tədqiqatlarında görkəmli xanəndələrin istifadə etdiyi qəzəllərlə bağlı təəssüf ki, bir kəlmə də yazmamışlar. Nəticədə Mənsuriyyə haqqında fikirlər və muğamın ifası arasında paradoks yaranır. Dahi Füzulinin "Can vermə qəmi eşqə ki afəti candır", "Ey geyib gül gün dəmadəm əzbi-cövlan eyləyən" qəzəlləri Mənsuriyyənin daxili məzmunu ilə üst-üstə düşür.

Şur muğam və məqamına əsaslanan, başqa zərbi-muğamlara nisbətən daha irihəcmli olan Səmayi-şəms ayrıca zərbli-muğam olmaqla eyni zamanda Şur dəstgahının kulminasiya şöbəsinə təşkil edir. Səmayi-şəms zərbli-muğamı Cəlaləddin Rumi və Şəms Təbrizinin adı ilə bağlı olduğu fikirləri irəli sürülsə də təəssüf ki, bu muğamın ifasında hər iki mütəfəkkirin yaradıcılığına aid olan heç bir nümunə istifadə olunmamışdır. Qeyd etməliyik ki, Səmayi-şəmsin poetik mətni əruz vəznində yazılan qəzəllərdən təşkil olunur.

Heydəri zərbli-muğamının ifasında biz yalnız bir qəzəli Şah İsmayıl Xətəinin "Yarə yar olmaq dilərsən, qeyri sən yar istəmə" qəzəlinin ifasına şahid oluruq.

Arazbari, Mani, Ovşarı zərbli-muğamlarında da bayatılar, gəraylılardan istifadə etmək üçün seçim azadlığı olsa da, təəssüf ki, eyni mətnlərin təkrarına rast gəlirik.

Söylədiklərimizi ümumiləşdirsək, qəzəlin söz seçimində yekcinslik, təkrarlılıq kimi halların olması zərbli-muğamların ifasında özünü daha qabarıq şəkildə göstərir.

3. Musiqi ilə sözün vəhdətindən ifa zamanı üzə çıxan problemlərdən biri də ifaçıların oxuduqları mətnin mənasını bilməməsi ilə bağlıdır. Məsələ ondadır ki, muğam şöbələrinin ifasında istifadə olunan şeirlərin çoxu əruz vəzninə aid olurlar. Əruzun yayıldığı arial yaxın Şərqi əhatə edir. 19 bəhrli bu vəznin Azərbaycan poeziyasında 12 bəhri istifadə olunmuşdur. Daha çox ərəb-fars mənşəli sözlərdən istifadə olunması XV-XIX əsrlərdə istifadə olunan şeir dilindəki sözlərin müasir Azərbaycan dilindən fərqlənməsi onların hansı məna kəsb etdiyini anlamaqda həm ifaçıya, həm də dinləyiciyə çətinlik törədir.

Türk dilli xalqlarda uzun hecaların olmaması ərəb-fars dillərindən alınma sözlərdən istifadəni zəruri edir. Bu dillərdə uzanan saitlərin olması hecaların yaranmasına kömək edir. Azərbaycan dilində istifadə olunan qəzəlləri bu vəznə uyğunlaşdırmaq üçün bəzən süni yolla hecalar uzadılır, çox vaxt isə vurğulardan istifadə olunur. Beləliklə, iki problem meydana çıxır. Ərəb-fars mənşəli sözlərin düzgün tələffüzü və onların ifadə etdiyi fikrin mənası. Təəssüf ki, bu problemlərin həlli öz yolunu tapa bilmir. Nəinki, qəzəllər bəzən bayatı, gəraylı kimi şeir

növündən istifadə edərkən də ifaçılar sözləri aydın, səlis, rəvan ifadə etmirlər. Xalq arasında məşhur olan ifaların bəzilərini mətninə dinləyici dəfələrlə qulaq assa belə, xanəndənin nə oxuduğunu anlaya bilmir.

4. Azərbaycan xanəndələrinin ifasına xas olan bir xüsusiyyət də diqqəti çəkir. Onlar ifa zamanı daha çox öz səs imkanlarını nəzərə carpdırmağa çalışır, melodiyanı daha çox dinləyiciyə sevdirməyə çalışdıqlarına görə əruzun vəznələrini sabit halda oxumur, ritmi pozurlar.

Sonda yuxarıdakıları nəzərə alaraq qeyd etmək istərdim ki, təkcə muğam təhsili ilə bağlı ali məktəblərdə deyil, 6-7-yaşlarından muğamı öyrənməyə gələn hər bir şagirdə musiqi məktəbi bazasından müxtəlif qəzəllər, əruzun növlərinə o cümlədən, bayatı gəraylı kimi şeir növləri də öyrədilməlidir. Muğam məclisləri qurulmalı və hər məclisdə bütün xanəndələr müxtəlif qəzəllər ifa etməlidirlər.

Xülasə

Təqdim olunan məqalədə tələbələrin biliyinin azlığından, qəzəllərin düzgün seçim aparmadıqlarından bəhs olunub.

Açar sözlər: muğam, əruz, qəzəl, zərbi-muğam

Резюме

В представленной статье говорится о недостатке знаний учащихся и неправильном выборе газелей.

Ключевые слова: мугам, аруз, газель, зарби-мугам.

Summary

The presented article talks about the lack of knowledge of the students and the wrong choice of ghazals.

Key words: mugham, aruz, ghazal, zarbi-mugam

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Abdullazadə G. Qədim və orta əsrlərin musiqi mədəniyyəti: tarixi-fəlsəfi təhlil, Bakı, “Qartal” – 1996
2. Nəvvab M.M. Vüzuh-ül-Ərqam, Bakı, Elm, 1989, 84 s.
3. Əkrəm Cəfər “Əruzun nəzəri əsasları və Azərbaycan əruzunu ərəb, fars, türk, tacik və özbək əruzları ilə müqayisədə” adlı dissertasiya 1969